

Р.Я.Пиріг*

**ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО:
СПРОБИ ПРОВЕДЕННЯ ТА ПРИЧИНИ НЕВДАЧІ**

Стаття присвячена дослідженню одного з масштабних проєктів гетьманату П.Скоропадського – земельної реформи. З'ясовано соціально-економічні та політичні підстави проведення, процес підготовки законодавчих актів, ставлення різних суспільних верств і головні причини невдачі.

Земельне питання – фундаментальний чинник суспільних відносин. Намагання вирішити його впродовж тисячоліть породжувало міжусобиці, війни, реформи. Не була винятком і доба Української революції 1917–1921 рр. Нерозв'язаність аграрної проблеми визначальним чином відбилася не тільки на долі українського селянства, а й на долі самої революції.

* Пиріг Руслан Якович – д-р іст. наук, проф., гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

У даному контексті вивчення аграрної політики гетьманату П.Скоропадського 1918 р. має не лише історико-пізнавальний сенс, а може розглядатися й у площині практично-політичній з огляду на складні процеси реформування земельних відносин у сучасній Україні.

У надзвичайно розлогій і жанрово розмаїтій історіографії Української Держави 1918 р. її аграрна політика оцінюється неоднозначно, а часом і з діаметрально протилежних позицій. Природно, що в міжвоєнну добу ставлення до земельної реформи П.Скоропадського здебільшого визначалося належністю до табору прихильників чи супротивників гетьмана. Представники консервативно-державницького напрямку української історіографії – Д.Дорошенко, В.Липинський, Н.Полонська-Василенко та ін. загалом позитивно оцінювали принципові положення земельної реформи. Одночасно вони намагалися пояснити об'єктивні причини її невдач “гарячою атмосферою розбурханих революцією соціальних пристрастей”, “агітацією соціалістичних партій”, “законодавством Центральної Ради”¹. Зокрема Н.Полонська-Василенко покладає вину на попередній уряд за шкідливу соціалізацію землі, німецьку окупацію та за каральні загоны. “Але вся відповідальність за них спадала на гетьманат”, – наголошує дослідниця².

І серед прибічників П.Скоропадського висловлювалися критичні оцінки не стільки сутності земельної реформи, скільки методів її проведення. Так, В.Липинський уважав, що стратегічним прорахунком гетьмана було створення правових підстав повернення земель поміщикам³. Ще більш критичні оцінки пролунали з вуст іншого теоретика українського консерватизму – В.Кучабського⁴. Правда, це сталося вже після його ідейного розриву з П.Скоропадським.

Ставлення до аграрної політики гетьманату представників республікансько-демократичного табору – В.Винниченка, І.Мазепи, М.Шаповала, П.Христюка, П.Феденка та ін. було цілком детерміноване політичним неприйняттям Української Держави. На їхню думку, це була соціально-політична реакція, поміщицька, антиселянська реформа. Поряд із досить огульними звинуваченнями вони вказували й на суттєві гальмівні чинники реформи: реставрацію великого землеволодіння, небажання “скривдити” поміщиків, нездатність змусити їх продавати землю тощо⁵.

Переважно негативна оцінка аграрної політики гетьманату простежується в новітній українській зарубіжній історіографії. Відомі дослідники О.Субтельний, А.Жуковський, Т.Гунчак закидають гетьманові тісний зв'язок “з маєтними класами”, каральні експедиції поміщиків за допомогою німецьких військ, нездатність упровадити аграрне законодавство⁶. Деяко іншу позицію займає І.Нагаєвський. У книзі “Історія української держави двадцятого століття” він демонструє явну антипатію до “соціалістичних доктринерів і романтиків” із Центральної Ради й досить повно висвітлює добу Української Держави. Проте зовсім обходить питання про причини невдач реалізації земельної реформи. Прикметно, що вказуючи на винуватців поразки визвольних змагань – М.Грушевського, В.Винниченка, С.Петлюру, автор серед них не називає П.Скоропадського⁷.

Радянська історіографія оцінювала гетьманат П.Скоропадського, виходячи з фундаментальних принципів марксистсько-ленінської методології, як реакційний поміщицько-буржуазний режим, спертий на німецько-австрійські багнетні. Особливо наголошувалося на керівній ролі більшовицьких організацій у розгромі гетьманщини. Проте, на наш погляд, розглядати наукову спадщину радянської доби з цієї проблеми лише в негативному плані буде не зовсім правильним. Це стосується як монографічних праць М.Рубача, М.Супруненка, Є.Склярєнка, В.Тичини та ін., так і колективних праць з історії революції та громадянської війни⁸. Незважаючи на певну селективність при відборі джерел та односторонню інтерпретацію історичних фактів, радянські учені ввели в науковий обіг

значний масив раніше невідомих архівних документів. З огляду на нерозвиненість археографічної бази цієї теми, вони можуть бути використані сучасними дослідниками за умови відповідного джерелознавчого осмислення.

За роки незалежності вивчення історії Української революції набуло системного характеру й сьогодні новітня вітчизняна історіографія гетьманату П.Скоропадського налічує вже сотні праць⁹. Природно, що сучасні дослідники зазнали на собі певного впливу історіографічної традиції й умовно можуть бути віднесені до адептів Української Держави 1918 р. та її критиків. Однак ці розходження найбільше стосуються визначення сутності гетьманату як форми української державності та постаті П.Скоропадського. Що ж до земельної реформи, то ці відмінності менш рельєфні. Перші цілком позитивно оцінюють наміри П.Скоропадського провести реформу на користь малоземельних селян і таким чином створити потужну соціальну базу режиму¹⁰. Другі наголошують, що реальна аграрна політика призвела до реставрації поміщицького землеволодіння, репресій проти селянства, зростання масового невдоволення владою гетьмана та іноземних окупантів¹¹. Уперше у вітчизняній історіографії й біографістиці О.Реєнт створив узагальнюючий нарис про життя Павла Скоропадського. Цілком природно, лівова частка книги присвячена його діяльності на чолі Української Держави 1918 р. У спеціальному розділі автор висвітлює спроби гетьмана провести земельну реформу, аналізує об'єктивні та суб'єктивні причини її невдач. Цілком слушно він наголошує на інерції мислення колишніх латифундистів, які пов'язували з гетьманом можливість соціального реваншу¹².

Відрадним явищем в українській історіографії є поява праць молодшої генерації дослідників, здатних абстрагуватися від стереотипних оцінок Української Держави, гетьмана П.Скоропадського. Важливо, що земельна реформа дістала спеціальне висвітлення на дисертаційному рівні. Так, праця Г.Терели "Аграрна політика Української Держави П.Скоропадського"¹³ є першим комплексним дослідженням цієї важливої й складної наукової проблеми. На ґрунтовному фактичному матеріалі автор показала суттєвий розрив між задекларованими намірами гетьмана здійснити радикальну реформу земельних відносин в Україні й практикою її втілення, яка фактично призвела до реставрації дореволюційних відносин в українському селі. Детально проаналізувавши позиції провідних соціально-політичних сил, дисертантка дійшла висновку, що такі впливові кола, як Всеукраїнський союз земельних власників, Всеукраїнська спілка представників промислу, торгу, фінансів, сільського господарства (Протофіс), партія кадетів, за якими стояли польські та російські поміщики, були головними гальмівними чинниками аграрних перетворень в Україні.

Спеціальне дослідження політики Німеччини й Австро-Угорщини щодо України в аграрній та продовольчій сфері здійснив Б.Малиновський¹⁴. Він відзначає певний збіг у розумінні окупаційним командуванням і гетьманом основних напрямів та змісту земельної реформи. Проте прагматичні інтереси союзників будь-якою ціною отримати хліб і сировину суттєво стримували підготовчі заходи реформи, обумовили прийняття українським урядом таких непопулярних заходів, як хлібна монополія. Автор обґрунтовано звертає увагу й на каральні функції іноземних військ у забезпеченні хлібозаготівельних операцій, протиселянських акцій поміщиків тощо.

Певним внеском у розробку цієї проблеми є праця Н.Ковальнової, присвячена аграрній політиці українських урядів 1917–1921 рр.¹⁵ Шляхом порівняльного аналізу вона доводить, що з теоретичного погляду проект земельної реформи гетьманського уряду загалом відповідав тогочасним завданням утвердження державної самостійності, розвитку ринкових відносин на селі, забезпеченню ладу та спокою в Україні. Проте наміри влади значно розходилися з реаліями земельних відносин.

С.Корновенко зробив, поза сумнівом, назрілу спробу розглянути аграрну політику гетьманату в теоретичному аспекті. Однак авторові суттєво просунути-ся в цьому складному питанні не вдалося, оскільки він обмежився викладом загальновідомих засадничих принципів аграрних платформ Української демократично-хліборобської партії (УДХП) та Української народної громади (УНГ)¹⁶. Щодо останньої, то вона розроблялася за участю П.Скоропадського.

На нашу думку, насамперед слід було б розкрити гносеологічні корені нового бачення частиною української ліберально-консервативної еліти шляхів розв'язання земельної проблеми. Очевидно, ці концептуальні підходи слід розглядати в контексті конструкцій нової державної споруди. Необхідно також з'ясувати вплив столипінської реформи на еволюцію цих поглядів, зокрема й ключової постаті, великого землевласника П.Скоропадського. Не обійтися при цьому й без глибокого аналізу тодішньої розстановки класово-політичних сил та адекватності земельної реформи їх соціальним інтересам.

Деякі аспекти аграрної реформи П.Скоропадського розглядаються також у працях С.М'якоти та Ф.Проданюка, присвячених дослідженню внутрішньої політики Української Держави¹⁷.

Незаперечною позитивною рисою новітніх досліджень цієї теми є широке залучення й осмислення історичних джерел, насамперед архівних документів. Однак слід погодитися з думкою С.Кульчицького про те, що більшість аспірантських праць побачили світ у регіональних збірниках, виданнях малого накладу й відомі лише вузькому колу спеціалістів. Тому говорити про введення виявленого нового архівного матеріалу в повноцінний науковий обіг не можна¹⁸.

Загалом археографічний сегмент джерельної бази з історії Української Держави репрезентований незадовільно. Особливо, якщо порівняти з фундаментальними публікаціями документів про Центральну Раду та Директорію УНР. У центральних і регіональних архівосховищах України зосереджено значний масив документів з історії гетьманату П.Скоропадського, задовільно збереглися й тогочасні періодичні видання, особливо таке важливе джерело, як "Державний вістник". Цілком очевидно, що підготовка такого документального видання не-виправдано затягується.

Тим більше, що на вітчизняному історико-дослідницькому полі Української Держави як наукової проблеми вже понад десятиліття діє таке потужне джерело, як "Спогади" Павла Скоропадського¹⁹. Зрозуміло, що їх використовують усі дослідники цієї теми. Частина їх не тільки залишається в руслі гетьманської інтерпретації подій, а стає його беззастережними апологетами. Таким прикладом може служити аматорська книга журналіста Л.Осавуленка й інженера В.Засєкіна "Гетьман України Павло Скоропадський". З огляду на публіцистичний жанр і кваліфікацію авторів, її можна було б і не відносити до історіографічного ряду теми, коли б не одна абсолютна антинаукова риса творчого інструментарію цього тандему. Це намагання ґлорифікувати "свого" героя за рахунок брутального приниження інших визначних постатей українського історичного процесу. З особливою ненавистю автори ставляться до М.Грушевського, який намагався "загасити національні прагнення українців", "плазував і загравав перед Тимчасовим урядом", "затятий теоретик і доктринер соціалістичних догматів" не зумів організувати "дієвої оборони держави" тощо. М.Грушевському справді є що ставити на карб. Як, між іншим, і П.Скоропадському. Проте, на думку авторів, перший "не зумів", "не зміг", "не зробив", а другому – "Бог не дав сили"²⁰.

Справдилися слова П.Скоропадського про те, що його спогади знадобляться майбутнім історикам. Автор розумів неминучість їх певного суб'єктивізму: "Так, як мені бачилось на даний час, а чи правильно я думав чи неправильно – у цьому допоможе розібратися майбутнє"²¹. Сьогодні це майбутнє настало. На

жаль, глибокого джерелознавчого аналізу “Спогадів” не проведено. Це вимагає копіткої роботи в справі порівняння різних джерел. Проте інколи й блискуче знання архівної спадщини не вберігає від розходжень з історичною дійсністю.

Найбільший знавець джерельної бази роду Скоропадських і дослідник життєвого шляху останнього українського гетьмана Г.Папакін виступає і найвідвертішим його адептом, нерідко всупереч історичним фактам. Відстежуючи еволюцію поглядів П.Скоропадського на земельне питання, він цілком слушно наголошує, що в 1905–1907 рр. майбутній гетьман не сприймав самої ідеї ліквідації великого землеволодіння, а в 1917 р. – уже виступив за продаж поміщицьких земель селянам. Автор робить висновок, що після цього говорити про гетьмана як реставратора великої земельної власності вже неможливо²². Із цим погодитися можна лише апріорно, вірячи в добрі наміри П.Скоропадського. Однак практика реалізації аграрної політики переконливо довела, що гетьман і Рада Міністрів не проявили достатньої політичної волі, не здійснили ефективних механізмів позбавлення поміщиків землі. Водночас грамота гетьмана від 29 квітня 1918 р. про відновлення приватної власності та деякі законодавчі акти інспірували широку й тривалу кампанію повернення землі власникам та відшкодування збитків репресивними методами.

Отже, наявність різних поглядів в оцінці земельної реформи П.Скоропадського свідчить про необхідність подальшої поглибленої розробки цієї важливої наукової проблеми. Виходячи з цього, автор публікації ставить такі дослідницькі завдання: з’ясувати концептуальні засади земельної реформи; показати закладення правових підвалин реформування земельних відносин в Україні; висвітлити процес її реалізації в контексті аграрної й продовольчої політики; розкрити гальмівні чинники реформи: політичні, соціальні, організаційні; визначити головні причини невдач земельної реформи П.Скоропадського.

Принципові засади аграрної політики були сформульовані вже в згаданій грамоті гетьмана. Право приватної власності “як фундаменту культури й цивілізації” відновлювалося повною мірою, а всі розпорядження українського й тимчасового урядів скасовувалися. Зрозуміло, що скасовувався й закон Центральної Ради про соціалізацію землі. Перший гетьманський акт дозволяв вільний продаж-купівлю землі. У ньому містилося й концептуальне положення майбутньої земельної реформи про “відчуження земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними ділянками малоземельних хліборобів”²³.

Погляди П.Скоропадського щодо основних принципів земельної реформи формувалися й утверджувалися під впливом цілої низки факторів. По-перше, це столипінська реформа, палким прибічником якої він був. Вірогідно, саме під її враженням погляди великого землевласника еволюціонували в бік доцільності фермерського господарювання. Пізніше він стверджував: “Я також прибічник дрібних господарств, особливо на Україні, і неодноразово казав, що мій кінцевий ідеал був – бачити Україну, вкриту одними лише дрібними, високопродуктивними, приватними господарствами...”²⁴. Є також підстави стверджувати, що ідеологи реформи були обізнані з американським та європейським досвідом ведення фермерського господарства.

По-друге, це програмна платформа Української народної громади, до розробки якої долучився лідер цієї організації П.Скоропадський. Саме в цьому документі кристалізовано ліберально-консервативне бачення шляхів розв’язання земельного питання. Не випадково, що такі фундаментальні положення програми УНГ, як право приватної власності, купівлі-продажу землі, відчуження земель від великих власників для наділення хліборобів майже дослівно ввійшли до грамоти гетьмана від 29 квітня²⁵.

По-третє, це позиція Української демократично-хліборобської партії, котра також відстоювала ліквідацію великого землеволодіння та наділення селян зем-

лею за викуп. П.Скоропадський розглядав УДХП як “надзвичайно корисну” не тільки через тотожність поглядів на земельну реформу, але й протизаги Союзу земельних власників, який твердо обстоював непорушність поміщицького землеволодіння²⁶.

По-четверте, гетьман мав враховувати позицію окупаційного командування. Вирішення земельного питання німці вбачали у відновленні приватної власності та сплаті селянами вартості отриманої землі. Крім того, вони вважали за можливе залишити більші земельні господарства для збереження продуктивності сільського господарства. Як бачимо, ці положення в основному збігалися з реформаторськими намірами гетьмана²⁷.

По-п’яте, такий важливий складник майбутньої реформи, як поміщицтво не без підстав уявлявся П.Скоропадському знекровленим і заляканим стихією селянських експропріацій, ладним хоч на якийсь викуп, щоб не втратити все. Це відкривало перспективи безпроблемного позбавлення великих власників землі державою за помірну ціну.

По-шосте, творці реформи також були переконані, що середнє та малоземельне селянство ментально налаштоване на приватне володіння землею, має не лише потребу, а й кошти на її придбання. Саме вдячні власники приватних господарств мали скласти широку соціально-політичну й військову опору гетьманського режиму.

По-сьоме, такий суб’єкт реформи, як безземельне селянство, чії анархічні, руйнівницькі інстинкти так рельєфно проявились у ході революції. П.Скоропадський цілком усвідомлював, що обмеженість земельних ресурсів не дозволить наділити землею всіх селян. Тому верства безземельних розглядалася як потужний ресурс найманої робочої сили, задіяної переважно в приватних господарствах.

І, нарешті, позицією українських соціалістичних партій можна було знехтувати, оскільки над ними ще тяжіла важка спадщина невдалого експерименту соціалізації. А їхня неучасть в уряді віщувала відносно безконфліктний шлях ухвали актів нового земельного законодавства.

П.Скоропадський добре розумів, що земельна реформа – це не тільки стрижень аграрної політики, а й домінуючий чинник стабільності державного ладу, спокою в краї, відносин із німецьким командуванням. Реформу він кваліфікував як “корінне питання нашої політики”. Хоча вже пізніше, аналізуючи причини власних невдач, висловився з цього приводу більш емоційно: “Це прокляте земельне питання”²⁸.

Підготовка й проведення земельної реформи покладалися на Міністерство земельних справ. Постать міністра була ключовою в здійсненні цього надзвичайно важливого й масштабного проекту. Первісний варіант цього проекту намагався скласти перший голова уряду М.Устимович. На посаду міністра спочатку розглядався представник Української народної громади Г.Кияницин. Потім гетьман запропонував портфель А.Зноско-Боровському – керуючому справами Союзу хліборобів. Однак з’ясувалося, що його погляди діаметрально протилежні гетьманському баченню шляхів розв’язання земельного питання.

П.Скоропадський у спогадах наголошував, що призначення міністра земельних справ було особистим вибором голови Ради Міністрів – Ф.Лизогуба. На цю посаду він рекомендував В.Колокольцева – ученого агронома, харківського земського діяча, людину чудової репутації. Гетьман відзначав, що він не мав глибоких українських переконань, не володів державною мовою, але був твердим у намірах провести розумну аграрну реформу²⁹.

В.Колокольцев був затверджений на посаді міністра 10 травня 1918 р.³⁰ Апарат міністерства, в якому переважали українські есери, зустрів нового керівника активною обструкцією. Конфліктна ситуація набула розголосу, страйк службовців мінзесправ підтримали працівники деяких міністерств.

Проти В.Колокольцева розгорнули кампанію українські соціалістичні газети. Зокрема “Нова Рада” назвала його “харківським обрусителем самостійником”³¹. Становище в міністерстві стало предметом розгляду в Раді Міністрів. 29 травня уряд підтримав пропозицію міністра про звільнення всіх страйкарів без вихідної допомоги й права повернення до міністерства³².

Становище в міністерстві негативно позначилося на початковому стані розробки законодавчої бази земельної реформи. За свідченнями П.Скоропадського, для обґрунтування законопроектів із земельного питання потрібні були відповідні статистичні дані, а міністерство їх не могло дати, що спричинило зволікання з реформою³³.

10 травня була оприлюднена урядова декларація, покликана дати відповідь на хвилю звинувачень нової влади в державному перевороті, встановленні авторитарного режиму, обмеженні прав і свобод. Серед інших уряд змушений був спростовувати й закиди в служінні інтересам великих землевласників та ігноруванні потреб селянства. У заяві відзначалося, що Рада Міністрів уже приступила до розробки земельної реформи, яка мала забезпечити землею мало- та безземельних селян: “Уряд не зупиниться ні перед якими жертвами аби утворити на Україні селянство здорове, забезпечене землею, здатне піднести до найвищої міри її добробут”. Документ містив запевнення, що землі власників будуть викуплені державою та передані “по необтяжливій ціні потребуючим хліборобам”³⁴. Слід відзначити, що заява Ради Міністрів дисонувала з грамотою до всього українського народу. Гетьман зовсім не збирався забезпечувати землею безземельних, тобто сільську голоту. Проте це була політична, агітаційно-пропагандистська декларація, яка не мала правових наслідків. Попри складнощі початкового періоду діяльності Міністерства земельних справ, воно стало базою функціонування урядової комісії з вироблення проектів земельної реформи. До складу комісії входили урядовці, учені-аграрії, представники політичних партій, очолив її В.Колокольцев. Координація цієї складної роботи покладалася на заступника міністра В.Брунста. Одночасно велася розробка низки законодавчих актів, які мали скласти правову базу кардинальних перетворень у сфері земельних відносин.

Готуючи земельну реформу, Рада Міністрів змушена була узгоджувати її з невідкладними заходами сільськогосподарської практики, обумовленої докорінною зміною приватновласницьких відносин, продовольчими зобов’язаннями перед союзниками, поміщицько-селянським антагонізмом тощо. Насамперед треба було реагувати на виданий ще 6 квітня наказ фельдмаршала Г.Ейхгорна про проведення весняних польових робіт, за яким урожай із засіяних площ мав належати сівачеві. Спеціальна комісія розробила законопроект про право на врожай 1918 р.³⁵ У кінці травня він був винесений на розгляд уряду, де викликав жваву дискусію. Гостро реагували на проект цього закону й власники землі.

Зокрема з’їзд хліборобів-власників висунув до уряду вимогу, щоб жоден із законопроектів щодо землеволодіння й землекористування не розглядався без їхньої участі. Попереджуючи, що в іншому випадку це потягне “за собою найнебезпечніші наслідки”³⁶. Наказ Г.Ейхгорна вони тлумачили як такий, що стосується винятково земель, засіяних на підставі постанов земельних комітетів. З’їзд також вимагав відкласти публікацію закону на кілька днів для врахування його поправок. Уряд відхилив цю вимогу й 27 травня закон, схвалений Радою Міністрів, був затверджений гетьманом. Він дістав назву “Про право на врожай 1918 року на території Української Держави”. Цим актом визначалося, що право на врожай озимини, посіяної восени 1917 р. землевласниками, належить їм, а посіяної на орендованих землях – орендарям. Щодо врожаю яровини, посіяної весною 1918 р., то він належить засівачам (як і передбачалося наказом Г.Ейхгорна). Однак останні ставилися в досить жорсткі умови: повернути влас-

никам земель усі господарські витрати, зроблені після жнив 1918 р., а також сплатити всі державні, земські податки та інші платежі. Щодо цукрових буряків, то при неякісній сівбі, проведеній невласниками земель, останні повинні були пересіяти й урожай повернути хазяям земель. Законом передбачалося, що всі спірні питання розглядатимуться окремими комісіями, призначеними міністром земельних справ. Цілком зрозуміло, що спрямованість цього документа визначалася такими фундаментальними чинниками, як пріоритет приватної власності, зобов'язання перед союзниками, тиск із боку землевласників тощо.

Рада Міністрів у травні почала розгляд надзвичайно важливого в контексті земельної реформи тимчасового закону про порядок набування та позбавлення земель на території Української Держави³⁷. Кожному власникові земель надавалося право їх продажу, а Державний земельний банк міг купувати землю без обмеження. Цей закон визначився в такому принциповому питанні, як норма земельного наділу. Кожна фізична й юридична особа могла купити не більше 25 дес. землі. Придбані понад цю норму площі безоплатно відчужувалися на користь скарбниці. Перевищення цього обсягу землі дозволялося лише мінземсправ для громадських, промислових, культурних цілей. Це ж стосувалося й лісних угідь. Контроль у справі купівлі-продажу землі покладався на губернські та повітові земельні комісії. Законопроект пройшов тривалий шлях доопрацювання й був затверджений 14 червня 1918 р. під назвою "Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями"³⁸.

Даний закон визначив лише одну, хоча винятково важливу позицію майбутньої реформи – норму землеволодіння до 25 десятин. Сам собою цей акт виявився функціонально недієздатним, оскільки ще не були вироблені механізми його реалізації. Залишалися нерегульованими способи переходу землі від власників до Державного земельного банку, ступінь імперативності відчуження землі, максимальні розміри так званих культурних господарств (цукрових, насінневих, конезаводів, вівчарських та ін.). Не були вирішені й такі суттєві проблеми, як ціни на землю, процедура торгів, їх публічність, підконтрольність тощо. Рада Міністрів намагалася розв'язати й питання про належність удільних земель. Ф.Лизогуб запропонував передати їх у державну власність, але уряд його не підтримав. Як тимчасовий компромісний варіант ухвалили підпорядкувати колишнє управління удільним округом Міністерству земельних справ³⁹.

Від темпів підготовки та якості комплексу цих законопроектів залежала доля земельної реформи. Хоч із самого початку її розробка гальмувалася різновекторними устремліннями головних її творців та опонентів: гетьмансько-урядового блоку; Союзу земельних власників і Протофісу; німецького командування; українських політичних партій; селянського спротиву. Усі вони закладали живильне середовище гострого конфлікту інтересів, які так і не вдалося гармонізувати до падіння гетьманату.

Намагання прискорити ухвалу аграрного законодавства, пристосувати його до поточних потреб негативно відбивалося на якості прийнятих актів. Наприклад, у законі про право на врожай 1918 р. не було врегульоване питання щодо сировини для цукрових заводів. Рада Міністрів змушена була ухвалити окремий закон, який однозначно визначив, що врожай буряків, вирощених на землях заводів чи орендованих, незалежно від умов посіву, є власністю заводу. Засівачі зобов'язувалися передати врожай заводі чи зібрати й поставити буряки за певну оплату⁴⁰. Як бачимо, закон був цілком на боці цукрозаводчиків. Його положення обумовлювалися необхідністю отримати сировину, виробити цукор, виконати поставки до Німеччини, забезпечити власні потреби держави, підтримати традиційний експорт. До того ж це відповідало намірам гетьмана забезпечити в структурі аграрного сектора статус цукрових заводів як культурних господарств.

Прийняття закону від 14 червня про право на врожай показало не тільки необхідність цілої низки суміжних правових актів, але й гостру потребу створення розгалуженої управлінської вертикалі, яка б змогла забезпечити на всіх рівнях реалізацію земельної реформи. 24 червня Міністерство земельних справ внесло до Ради Міністрів законопроект про утворення губернських і повітових земельно-ліквідаційних комісій⁴¹. Але він був визнаний недосконалим і відправлений на доопрацювання. У кінцевій редакції закон був ухвалений урядом 6 липня. Фактично цей акт надавав поміщикам правове підґрунтя на відшкодування збитків, завданих селянами. Установлювався піврічний термін задоволення вимог землевласників, а головне, дозволялися приблизні підрахунки їхніх втрат. Ця норма закону фактично унеможлиблювала в 1918 р. ведення операцій із продажу землі поміщикам, а відтак і відсувала реалізацію аграрної реформи.

Одночасно велася розробка й законопроекту про губернські та повітові земельні комісії. 15 липня закон “Про утворення земельних комісій та відновлення чинності “Положення про землеустрій (1912 р.)” був затверджений гетьманом⁴². Голову губернської земкомісії затверджував міністр земельних справ. Крім того, до кожної комісії міністерство делегувало двох своїх представників. Керівник повітової земкомісії також затверджувався міністром. У той час були розроблені положення про землеустрій, про селянське землеволодіння та землекористування.

Низка законів з аграрних питань мала надзвичайний характер. Усвідомлюючи можливі наслідки від недоотримання врожаю для внутрішнього становища держави й для взаємин із німцями, Рада Міністрів у середині липня ухвалила закон “Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави”. У засіки держави мав надійти весь тогорічний урожай, за винятком харчування й господарських потреб, які мало визначити міністерство продовольства. Передбачалося, що в тих, хто ухилятиметься від передачі врожаю державі, збіжжя буде реквізовано із 30% знижкою в ціні⁴³.

Надзвичайно важко вирішувалося таке стрижневе питання, як встановлення твердих цін на хліб. Із цього приводу гостра полеміка велася в міністерствах та в самому уряді. Врешті було ухвалено запровадження хлібної монополії, мінпрод отримав право реквізиції хліба. На період із 1 серпня по 1 грудня встановлювалися тверді ціни на зерно та хлібовироби з подальшим зниженням на 25%. Такі абсолютно неринкові підходи викликали неприйняття з боку деяких міністрів. Зокрема, І.Кістяковський і Б.Бутенко подали свої міркування з цього приводу. Їхніми зусиллями із законопроекту було вилучено положення про хлібну повинність⁴⁴.

П.Скоропадський наголошував, що закон про хлібну монополію був прийнятий винятково під тиском німецьких представників в Україні. Він уважав це однією з корінних помилок німців у їх прагненні будь-якою ціною отримати 60 млн. пудів хліба. Урешті-решт, німці більше хліба не отримали, але “надзвичайно налаштували проти себе селянство й весь поміщицький клас”⁴⁵. З іншого боку, це яскраве свідчення високого ступеня залежності гетьманського уряду від волі вищого німецького командування.

Якщо абстрагуватися від утілення в життя ухвалюваних законів, то діяльність урядової комісії з підготовки земельної реформи під керівництвом міністра В.Колокольцева можна вважати досить активною й плідною. Міністерство було явним рекордсменом щодо кількості поданих законопроектів. Його зусиллями поволі заповнювалися лакуни в правовому полі майбутньої земельної реформи. Зокрема в серпні на розгляд уряду були внесені законопроекти про врегулювання відносин між власниками й орендарями за угодами на заміське нерухоме майно сільськогосподарського призначення, про принципи укладення договорів найму цього майна в разі продажу його Державному земельному банку тощо.

Аналіз тогочасної ситуації в аграрній сфері Української Держави переконливо доводить, що окремі законодавчі напрацювання суттєво не впливали на зміну земельних відносин у руслі запланованої реформи. Концептуальне положення про примат права приватної власності, проголошене гетьманом, набуло у сфері земельних відносин потужного прискорення й вилилося в динамічні процеси реставрації поміщицької власності. Більше того, частина законопроектів об'єктивно слугувала поглибленню цих процесів, мала антиселянський характер. Зокрема земельно-ліквідаційні комісії, що задумувалися як арбітражні структури в суперечках між землевласниками й селянами, фактично перетворилися в руках губернських і повітових старост, місцевих поміщиків на інструмент прикриття репресивних методів “відшкодувальних” акцій місцевих землевласників.

Протягом травня–червня ця антиселянська практика з боку поміщицтва набула широких масштабів та інспірувала зворотну реакцію українського селянства, що вилилася в масовий опір, активний повстансько-партизанський рух, спрямований не тільки проти поміщиків, німецько-австрійських окупантів, але й державної влади, уособлюваної гетьманом.

Здійснивши державний переворот під гаслами припинення в країні анархії, наведення ладу й спокою, гетьман та уряд у перші місяці свого правління виявилися неспроможними подолати як поміщицьку вакханалію, так і селянські виступи навіть при сприянні німецьких та австрійських військ. Адже ті стали додатковим подразником селянського опору.

4 липня Рада Міністрів змушена була ухвалити закон “Про тимчасові заходи боротьби з дезорганізацією сільського господарства”. Цей документ був спробою обмежити каральні заходи місцевої адміністрації щодо селянства. За порушення постанов губернських земельних комісій встановлювався штраф до 50 крб. або 6 місяців ув'язнення. Навмисне псування посівів або зерна не могло каратися більше, ніж одним роком тюрми чи примусових робіт⁴⁶. Як бачимо, уряд намагався стримувати губернських старост і земельні комісії в їх намаганні взяти реванш над селянством. Проте дія цього закону була малоефективною, репресивні заходи проти селянства тривали. У серпні міністр внутрішніх справ І.Кістяковський надіслав губернським старостам обіжник, спрямований на припинення каральних акцій поміщиків із метою повернення збитків, завданих селянськими грабунками доби Центральної Ради та тимчасового більшовицького правління. У документі зазначалося: “У багатьох місцевостях усе ще й досі проводять свою діяльність удержувані на приватні кошти карательні загони, які чинять гвалтовні речі. Вважаю за необхідне спинити таку діяльність карательних загонів, бо вони без потреби тільки драгують людність”⁴⁷.

Аналізуючи причини падіння Української Держави, П.Скоропадський самокритично визнавав ці прорахунки у внутрішній політиці. Він наголошував, що поміщики “хотіли не тільки до копійки отримати за все, що було у них взято або знищено під час аграрних безпорядків, але, на жаль, серед них були і нерідко випадки, коли вони суми своїх збитків дуже перебільшували”⁴⁸. Шкода, що гетьман у своїх розмірковуваннях не дійшов до визнання, створеної саме урядом правової бази тих неконтрольованих відшкодувань та їх ролі у підриві ще нетривкого державного ладу.

На наш погляд, із запізненням і неефективно був задіяний такий ключовий інструмент перерозподілу землі, як Державний земельний банк. Лише 26 липня на засіданні Ради Міністрів почалося обговорення його статуту. Розгляд вівся постатейно й супроводжувався жвавою дискусією. Особливої гостроти набуло питання про спостережну раду банку. Її склад свідчить про суттєву перевагу поміщицьких сил. Союз земельних власників мав 3 мандати, а мінземсправ – лише два⁴⁹. Прикметно, що було ухвалене рішення не включати до ради банку представника місцевих земств. Доопрацювання статуту затяглося, і він був за-

тверджений лише через місяць – 23 серпня, а опублікований у “Державному вістнику” 14 вересня⁵⁰.

Для розгортання діяльності банку з державної скарбниці асигнували досить скромну суму, як для таких потреб – 50 млн. крб. Для порівняння зазначимо, що на обслуговування цукрової монополії в липні уряд виділив 278 млн. крб. До банку переходило рухоме й нерухоме майно київських відділень всеросійських дворянського й селянського поземельного банків. На жаль, Державний земельний банк успадкував їх чималі боргові зобов’язання. До його коштів входили й суми від реалізації свідоцтв, надання кредитів, позик тощо. Головне статутне завдання банку цілком збігалося із цілями земельної реформи – “утворення тривалих, дрібних господарств та піднесення сільського господарства”. Головою спостережної ради був затверджений М.Антонов, а керуючим банком – Р.Будберг⁵¹.

Повільна підготовка земельної реформи викликала занепокоєння й у колах ліберальної інтелігенції, яка поділяла думку про доцільність її проведення. Зокрема наприкінці серпня відомий український громадський діяч, знавець аграрної справи Є.Чикаленко виступив у газеті “Нова Рада” зі статтею “До земельного питання”⁵². Він позитивно оцінив законодавче обмеження норми земельного володіння 25 десятинами, що унеможливило появу нових латифундистів. Одночасно він із тривогою констатував, що уряд “не робить ніяких заходів, щоб існуючі вже великоземельні маєтки швидко розпродувалися й переходили в руки хліборобів”. Одну з причин такого становища автор статті вбачав у саботажі “впливових людей”. Розуміючи, що гетьман не піде на непопулярні заходи щодо великих землевласників, Є.Чикаленко пропонував активно задіяти економічні механізми: збільшити норму земельного володіння, диференціювавши її в межах 50–150 дес. для центральних губерній і в степовій зоні до 250 дес. Решту ж земель області жорстким податком, стимулюючи власників до продажу земель.

На наш погляд, улітку 1918 р. гетьман недооцінював силу впливу Союзу земельних власників та Протофісу на членів Ради Міністрів, у тому числі й з питань підготовки земельної реформи. На відміну від Є.Чикаленка, він не вважав їх “впливовими людьми”. У “Спогадах” П.Скоропадський зауважує, що вони були далеко не такою серйозною силою, щоб примусити гетьмана вести їхню політику⁵³.

Стурбованість відсутністю реального просування земельної реформи висловлювали й інші українські діячі. Зокрема один із лідерів Української демократично-хліборобської партії В.Шемет переконував П.Скоропадського в необхідності якнайшвидшого передавання великоземельних маєтків від російських і польських поміщиків до рук українських селян, що зміцнить прошарок дрібної української буржуазії й становитиме соціальну базу гетьманського уряду. П.Скоропадський погоджувався з доказами В.Шемета й навіть розпорядився включити його до складу урядової комісії з розробки проекту земельної реформи, але того так і не запросили на її засідання⁵⁴.

Реформування сільського господарства в Україні перебувало постійно в полі зору німецького командування. Насамперед ішлося про реальні можливості вивозу продовольства та сировини. Важливо це також і з огляду на врегулювання становища в українському селі. Адже окупаційним військам доводилося все більше втягуватися в місцеві конфлікти, як правило, на боці земельних власників, виносити вирoki військово-польових судів щодо українських селян.

Німецькі фахівці з українських справ – Гетш, Рорбах, Оксборн та ін. вміщували в німецькій пресі спеціальні статті, присвячені аналізові помилок Центральної Ради в аграрному питанні, намірів гетьмана провести розумну земельну реформу, про становище українського селянства. Окремі з німецьких експертів навіть відвідали Україну. Зокрема до Києва приїздив проф. М.Зерінг, людина доволі впливова в урядових колах Німеччини.

Деякі газети досить відверто писали про політику Німеччини щодо України. Так, "Berliner Lokal Anzeiger" наводила слова віце-канцлера Паєра з приводу перевероту в Україні: "Головним завданням німецького уряду є закріпити порядок в Україні, а також зробити можливим виконання договору щодо поставок збіжжя для Німеччини й союзних з нею держав"⁵⁵. Газета "Berliner Tageblatt" цитувала відверті визнання підсекретаря уряду Брауна: "Пружиною всіх дій в Україні є німецький інтерес, а решта – річ другорядна"⁵⁶. Він уважав, що конфлікт із Центральною Радою був неминучим. І це впливало вже з факту самої окупації України та з кінцевої цілі німців – видобути з краю якнайбільше хліба.

Німецькі газети опублікували розмову кореспондента "Reichs-Post" із гетьманом на початку червня, виклавши його погляди на розв'язання земельного питання: перехід великих маєтностей у руки селян за державну ціну через посередництво держави, котра дасть відшкодування земельним власникам. Ціллю цих перетворень гетьман вважав заснування здорового, консервативного селянського стану⁵⁷.

Берлінський професор Гетш у "Neue Freie Presse" констатував, що й у середині серпня 1918 р. гетьманському урядові не вдалося зрушити аграрну реформу й це є найглибшою основою опозиції гетьманові, яку не можна недооцінювати⁵⁸. Газета "Ukrainische Blatter" передову статтю цілком присвятила становищу українського селянства на Поділлі та Волині. "Інакше як пеклом не можна назвати такі факти, що польські поміщики, щоб відшкодувати збитки, заподіяні більшовиками, спираючись на військову силу, накладають на селян контрибуцію в 250 тис. крб. за шкоду в 10 тис. крб.", – наголошував автор статті⁵⁹. До речі, вона вийшла після офіційного візиту гетьмана до Німеччини.

Пізніше П.Скоропадський згадував, що під час зустрічі з імператором Вільгельмом той шкодував, що в Росії не були проведені реформи, особливо аграрна. На що гетьман відповів: "У нас, на Україні, повним ходом ведеться розробка аграрної реформи"⁶⁰. Оптимістично оцінював хід земельної реформи в Україні й голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб під час поїздки до Німеччини в серпні. Міністр внутрішніх справ І.Кістяковський на нараді з губернськими старостами також запевняв, що реформа ведеться цілком планово й упевнено. Хоч він був добре проінформований про справжнє становище в українському селі.

Водночас головний промотор земельної реформи В.Колокольцев висловлювався більш обережно щодо її перспектив. Він розумів, що ніхто не наважиться на примусове відібрання землі в поміщиків, а відтак і швидке її завершення не можливе. Восени стало очевидним, що й сам міністр уже є гальмом реформи. Його погляди на перспективи її проведення не відповідали ані поглядам гетьмана, ані сподіванням німецького командування. Відчуваючи тиск Всеукраїнського союзу земельних власників та Протофісу, він був нездатним на рішучі дії й стверджував, що земельні відносини врегулюються через вільний продаж землі⁶¹.

Після відставки В.Колокольцева з посади міністра ліва преса звинуватила його в стримуванні земельної реформи, намаганні "захистити права великих земельних власників, а селянам віддати клинці, одрізки поміщицьких земель"⁶². На наш погляд, це були не зовсім обґрунтовані закиди. В.Колокольцев при відсутності рельєфного українського патріотизму все ж був добрим фахівцем і послідовно відстоював основні засади земельної реформи. Керована ним урядова комісія встигла чимало зробити в справі її підготовки. Проте на якомусь етапі міністр, не бачачи політичної волі гетьмана та уряду зламати опір великих землевласників, і сам зневірився в можливостях динамічного проведення аграрних перетворень в Україні. П.Скоропадський уважав, що заради справедливості справжнім автором проекту земельної реформи слід уважати В.Колокольцева, а не В.Леонтовича, хоча тому й довелося представляти документ на розгляд уряду⁶³.

Восени 1918 р. стало очевидним, що земельні власники за умов вільного продажу землі позбуватися її не мали наміру. Усе більшого розмаху набувала здача землі в оренду. У період жовтневої урядової кризи директор Українського телеграфного агентства Д.Донцов занотував у щоденнику: “Із земельних банків нічого не виходить. Ніхто нічого не продає й не купує. А коли й продають, то великі власники великим. Форма продажу – закладна”⁶⁴.

Документальні матеріали й спогади П.Скоропадського дозволяють зробити висновок, що гетьман лише в жовтні, після відставки уряду, усвідомив усю небезпеку подальшого затягування земельної реформи. Він активно почав займатися питаннями її розробки, провів ряд зустрічей із представниками політичних партій. Міністерство земельних справ підготувало порівняльні статистичні дані про кількість землі на душу населення в Україні, Росії та інших країнах. Цифрові викладки ще більше ствердили його в думці про обмеженість земельних ресурсів в Україні й можливість забезпечення землею лише малоземельних селян. При цьому він наголошував, що “треба мати на меті – державу, а не жалюгідну сентиментальність”⁶⁵.

Гетьман розпорядився сформувати представницьку комісію з питань земельної реформи під його керівництвом. 11 листопада новий міністр земельних справ В.Леонтович вніс на розгляд уряду проект положення про особливу нараду з питань земельної реформи⁶⁶. Склад комісії був досить численним і розмаїтим. До неї входили представники гетьмана, уряду, міністерств і відомств, спілок, учені, аграрії-практики. Зокрема, гетьмана представляли Ф.Лизогуб та В.Подпалев. До комісії входило близько 50 учених. Її склад постійно поновлювався. Майже на кожному засіданні Ради Міністрів ішлося про формування особливої наради⁶⁷. Після проголошення гетьманом федеративної грамоти зі складу комісії вийшла група В.Шемета, який заявив, що проведення реформи можливо лише в незалежній Україні.

18 листопада один із членів попередньої урядової комісії, заступник міністра земельних справ В.Брунст запропонував розглянути результати роботи комісії на засіданні Ради Міністрів. Однак ця пропозиція була відхилена з огляду на вимоги гетьмана сформувати нову особливу нараду з питань земельної реформи⁶⁸.

Перше її засідання було призначено на суботу 23 листопада. Проте стрімкий перебіг внутрішньополітичних подій, невизначеність міжнародного становища України не сприяли налагодженню роботи комісії. Формування її складу так і не було завершено. Делегати українських організацій виходили з її складу. Представники поміщиків у комісії фактично саботували роботу, сподіваючись на швидкий прихід військ Антанти, які похваляють ідею самої реформи.

Розвиток подій не дозволив гетьманові приділити роботі комісії достатньо уваги. Її засідання перетворювалися на некерований дискусійний клуб. З огляду на це, П.Скоропадський наказав В.Леонтовичу підготувати пакет законопроектів на розгляд уряду. Фактично це були напрацювання комісії В.Колокольцева.

Рада Міністрів в основному схвалила проект земельної реформи, проте визнала за необхідне продовжити роботу створеної гетьманом комісії. В.Леонтович у спогадах приписує лише собі авторство закону: “За цей час я склав підписаний гетьманом та виголошений, але ніколи не здеталізований і не переведений у життя план проведення кабінетом міністрів аграрної реформи”⁶⁹.

Оцінюючи спроби впровадження земельної реформи в добу Української Держави, П.Скоропадський стверджував: “Ніколи ще аграрне питання не було так близько до свого розумного вирішення, як у листопаді 1918 року на Україні”⁷⁰. Відомий український фінансист і урядовець Х.Лебідь-Юрчик також уважав цей законопроект найбільш прогресивним на той час, порівнюючи його з новозеландським⁷¹.

Ці висновки й оцінки, неодноразово також повторені в працях сучасних прихильників останнього українського гетьмана, слід сприймати лише a priori. Якщо перефразувати слова П.Скоропадського, то Господь не дав йому сили й часу здійснити задумане, у тому числі й земельну реформу.

Проте сьогодні більш актуальним є з'ясування об'єктивних і суб'єктивних причин невдалої спроби еволюційного розв'язання проблеми земельних відносин в Українській Державі.

На наш погляд, найголовніші з них зводяться до наступного:

1. Вірне з теоретичного погляду положення про непорушність права приватної власності в конкретно-історичних умовах тогочасної України створило суттєві бар'єри на шляху реалізації іманентно прогресивної аграрної реформи. Закони Української Держави дали поміщицтву юридичні підстави для відновлення своєї земельно-майнової власності, необмеженого відшкодування заподіяних збитків. До цих акцій залучалися німецько-австрійські війська та місцеві озброєні загони. Психологічний шок, отриманий ними взимку – навесні 1917–1918 рр. унаслідок селянського “чорного переділу”, був подоланий. Сподівання влади, що поміщики з переляку почнуть розпродаж землі, не справилися.

2. Внутрішньополітична ситуація в Українській Державі також виступала стримуючим фактором проведення земельної реформи. Поміщицькі “реставраційні” дії, тривала нездатність їх приборкання центральною владою викликали масове невдоволення та збройний опір селянства. Водночас ліва українська соціалістична опозиція вела цілеспрямовану роботу по підризу політики гетьманату, підживлюючи селянський повстанський рух і партизанську війну.

3. Фактична окупація українських земель породжувала багатопланову залежність гетьманського уряду від економічних та політичних інтересів держав Четвертого союзу. Вони підтримували ідеологію проведення земельної реформи в Україні. Проте не могли допустити докорінних змін в аграрному секторі, які б поставили під загрозу швидше отримання обумовлених угодами збіжжя та сировини. Тому наміри гетьмана щодо реалізації головної ланки земельної реформи – ліквідації латифундистських володінь – стримувалися усвідомленням необхідності дотримання взятих економічних зобов'язань перед союзниками. Він був змушений відкласти ці елементи реформи до завершення збирання врожаю, суттєво затягуючи процес аграрних перетворень. Навіть при найсприятливішому перебігу подій запровадження основних положень земельної реформи могло статися лише ранньої весни 1919 р.

4. Уряд Української Держави виявився не готовим до здійснення повномасштабного фінансового та технологічного забезпечення земельної реформи. Спеціально створений Земельний банк так і не став реалізатором головних положень реформи. Крім тривалої відсутності законодавчих підстав, зокрема твердих цін на землю, недостатніми були і його валютні резерви. Банк не розпочав активних операцій не тільки щодо поміщицьких земель, але й стосовно власного земельного фонду в 142 тис. десятин. У розпорядженні влади не було необхідної кількості геодезичних та землевимірювальних інструментів, які довелося замовляти в Німеччині. Бракувало й відповідних фахівців. Лише в останній день своєї діяльності уряд ухвалив рішення про відкриття землемірської школи.

5. П.Скоропадський і уряд піддавалися могутньому тиску протидії земельній реформі з боку таких впливових організацій, як Всеукраїнський союз земельних власників та Протофіс. У жовтні–листопаді 1918 р. їх представники фактично заблокували роботу очолюваної гетьманом великої земельної комісії. У питаннях аграрної реформи гетьман не мав підтримки й політичних партій – ані лівих, ані правих. Перші не сприймали гетьманат ідейно й готувалися до його повалення, другі стояли на сторожі інтересів великих землевласників.

6. Українське селянство під впливом безоплатної “соціалізації” землі не виявляло готовності беззастережно викладати за неї свої кровні кошти. До того ж апокрифічність гетьманського режиму, підтримуваного окупаційними військами, потенційно таїла можливість нових владних змін, а відтак і експропріації куплених селянами земель. Усе це продукувало дисбаланс між суб’єктами земельної реформи, фактично унеможливаючи досягнення соціального компромісу як неодмінної умови втілення її в життя.

І насамкінець слід вказати на вирішальний вплив фактора часу. Очевидно, що як у загальному підсумку, так і в сфері трансформації земельних відносин, він не зіграв на руку гетьманату. Такий масштабний проект навіть за найсприятливіших умов майже неможливо здійснити за якихось 7 місяців.

¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – К., 2002. – Т. 2. – С. 197.

² Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 515.

³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 10.

⁴ Kutschabski W. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918–1923. – Berlin, 1934. – S. 100–101.

⁵ Винниченко В. Відродження нації. – Київ; Відень, 1920. – Ч. III. – С. 26; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Відень, 1921. – Т. 3. – С. 52–54; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. – К., 2003. – С. 61.

⁶ Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1993. – С. 440; Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 148; Гунчак Т. Україна: Перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 141–154.

⁷ Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття. – К., 1993. – С. 406–408.

⁸ Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К., 1957; Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – М., 1966; Склярченко Є. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. – К., 1960; Тичина В. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 р. – Х., 1969; Рубач М. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К., 1956; Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр.: У 3-х т. – К., 1967–1970; Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – К., 1977.

⁹ Українська революція і державність (1917–1920 рр.). Науково-бібліографічне видання. – К., 2001. – С. 399–466.

¹⁰ Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. Історико-генетичний аналіз. – К., 1995; Білодід О., Панченко В. Павло Скоропадський і Україна. – К., 1997; Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003; Терещенко Ю. Гетьманат Павла Скоропадського // Гетьманський альманах. – 2003. – №2.

¹¹ Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999; Литвин С. Скоропадський і Петлюра: спроба спростування міфів в історіографії Української Держави 1918 року // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. – К., 1998; Верстюк В. Гетьманська держава 1918 р. у контексті української революції // Український історик. – 1999. – №2–4; Політична історія України. ХХ століття: У 6-ти т. – К., 2003. – Т.2; Литвин В. Україна: доба війни і революції (1914–1920). – К., 2003.

¹² Реєнт О. Павло Скоропадський. – К., 2003.

¹³ Терела Г. Аграрна політика Української Держави П.Скоропадського. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998.

¹⁴ Малиновський Б. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні 1918 р. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2002.

¹⁵ Ковальова Н. Аграрна політика українських урядів (1917–1921 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999.

¹⁶ Корновенко С. Аграрна політика Гетьманату: теоретичний аспект // Український селянин. Зб. наук. праць. – Черкаси, 2004. – Вип.8.

- ¹⁷ *Мякота С.* Економічна політика уряду Української Держави (травень–грудень 1918 р.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997; *Проданюк Ф.* Внутрішня політика Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997.
- ¹⁸ *Кульчицький С.* Місце гетьманської держави в українському державотворчому процесі 1917–1920 рр. // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Державна Республіка 1918 року. – К., 1998. – С. 4–5.
- ¹⁹ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 р. – К.; Філадельфія, 1995.
- ²⁰ *Осауленко Л., Засєкін В.* Гетьман України Павло Скоропадський. 29 квітня – 14 грудня 1918 р. – Луцьк, 2003. – Кн.1. – С.539–541.
- ²¹ *Скоропадський П.* Спогади... – С. 47.
- ²² *Папакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. – К., 2003. – С. 233.
- ²³ Державний вістник. – 1918. – 16 травня.
- ²⁴ *Скоропадський П.* Спогади... – С.137.
- ²⁵ *Герашенко Т.* Українська народна громада // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. – 2000. – Вип. 4. – С. 209–210.
- ²⁶ *Скоропадський П.* Спогади... – С. 137.
- ²⁷ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 24.
- ²⁸ *Скоропадський П.* Спогади... – С. 202, 283.
- ²⁹ Там само. – С. 150, 162, 170.
- ³⁰ Державний вістник. – 1918. – 16 травня.
- ³¹ Нова Рада. – 1918. – 28 травня.
- ³² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 25 зв.
- ³³ *Скоропадський П.* Спогади... – С. 202.
- ³⁴ Державний вістник. – 1918. – 16 травня.
- ³⁵ ЦДАВО. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 22–24.
- ³⁶ Там само. – Спр.6. – Арк. 17–17 зв.
- ³⁷ Там само. – Арк. 13.
- ³⁸ Державний вістник. – 1918. – 16 червня.
- ³⁹ ЦДАВО. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 35–35 зв.
- ⁴⁰ Державний вістник. – 1918. – 16 червня.
- ⁴¹ ЦДАВО. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 61.
- ⁴² Державний вістник. – 1918. – 19 липня.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ ЦДАВО. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 140–142 зв.
- ⁴⁵ *Скоропадський П.* Спогади... – С. 290.
- ⁴⁶ ЦДАВО. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 84.
- ⁴⁷ Нова Рада. – 1918. – 14 серпня.
- ⁴⁸ *Скоропадський П.* Спогади... – С. 183.
- ⁴⁹ ЦДАВО. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 113 зв.
- ⁵⁰ Державний вістник. – 1918. – 14 вересня.
- ⁵¹ Там само. – 21 вересня.
- ⁵² Нова Рада. – 1918. – 27 серпня; *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. 2. – 1918–1919. – К., 2004. – С. 110.
- ⁵³ *Скоропадський П.* Спогади... – С. 208–209.
- ⁵⁴ *Чикаленко Є.* Щоденник. – С. 109.
- ⁵⁵ Berliner Lokal Anzeiger. – 1918. – 5 травня.
- ⁵⁶ Berliner Tageblatt. – 1918. – 16 травня.
- ⁵⁷ Kölnische Zeitung. – 1918. – 7 червня.
- ⁵⁸ Українське слово. – 1918. – 16 серпня.
- ⁵⁹ Ukrainische Blatter. – 1918. – 25 вересня.
- ⁶⁰ *Скоропадський П.* Спогади... – С.276.
- ⁶¹ Нова Рада. – 1918. – 6 вересня.
- ⁶² Там само. – 16 жовтня.
- ⁶³ *Скоропадський П.* Спогади... – С.282–283.

⁶⁴ Донцов Д. Рік 1918, Київ. – К., 2002. – С. 111.

⁶⁵ Скоропадський П. Спогади... – С. 285–286.

⁶⁶ ЦДАВО. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 38 зв., 51, 53, 62.

⁶⁷ Там само. – Арк. 53–62.

⁶⁸ Там само. – Арк. 51.

⁶⁹ Леонтович В. Зібрання творів. – К., 2005. – Т.3. – С.76.

⁷⁰ Скоропадський П. Спогади... – С.287.

⁷¹ Лебідь-Юрчик Х. Бюджетове право. – Львів, 1927. – С. 135–136; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 202.

The article is devoted to the researching of one of the greatest projects of Hetmanate of P.Skoropads'ky – to the land reform. Social, economical and political causes of its carrying out, preparation of legislative acts, creation of different levels of population and main reasons of failure of its realization are elucidated.